

פרשת פקודי: האם מותר לבנות בריכה בכסף שנתרם לצדקה

בס"ד

פתיחה

בפרשת השבוע, מונה משה רבינו את החומרים שהביאו בני ישראל לבניין בית המשכן: זהב, כסף, נחושת, בדים, עורות ועצים. הגמרא במסכת בבא בתרא (ט"ז ע"א) כותבת, שאם גבאי הצדקה אנשים כשרים ונאמנים, אין צורך לבדוק אחריהם וסומכים על כך שהם עושים מלאכתם נאמנה.

הטור הוסיף (יו"ד רנז), שטוב שגם גבאים כשרים יציגו מידי פעם דין וחשבון, כדי שהציבור ידע שניתן לסמוך עליהם באופן מוחלט, וכך פסקו **השולחן ערוך והרמ"א** (שם, ב). מהיכן הם למדו דין זה שלא הוזכר בגמרא? **הב"ח** (ס"ק א ד"ה גבאי) כתב, שכל הנראה נלמד דין זה מפרשתנו, שלמרות שמשה רבינו היה נאמן, הוא פירט את הכספים שתרמו בני ישראל, ובלשונו:

"גבאי צדקה הכשרים אין מדקדקין אחריהם, ומכל מקום כדי שיהיו נקיים מה' ומישראל טוב להם שיתן חשבון: זה לא נמצא בפוסקים, ואולי למדו דבר זה ממשה רבינו עליו השלום שנתן חשבון בנדבות המשכן, כי מי כמוהו נאמן ביתו ונתן חשבון כדי שיהא נקי מהשם ומישראל."

בעקבות כך נעסוק השבוע בדיני צדקה, ובעיקר בשאלה, האם מותר לגבאי הצדקה להשתמש בכסף שנאסף למטרה מסוימת, למטרה אחרת, למשל לבנות עם הכסף בריכה.

1. שינוי כספים

האם מותר לשנות את ייעוד הכסף שנאסף לצדקה לצורך אחר? מדברי הגמרא בבא בתרא (ח ע"ב) עולה שמותר. הגמרא פוסקת, שמותר לבני העיר לקחת את הכספים שיועדו לתמחוי (מקום בו אכלו העניים) או לקופת הצדקה של העיר, ולהשתמש בהם לצורך אחר. האם מותר לשנות את ייעוד הכספים לכל צורך שהוא? נחלקו בכך הראשונים:

א. שיטת רבינו תם

רבינו תם (תוספות ד"ה ולשנות) פירש, שמותר לקחת את הכסף שתרמו אנשים לצדקה, ולהשתמש בו אפילו לצרכי חול, וכן פסקו להלכה גם **הרמב"ם** (מתנות עניים ט, ז), **הרא"ש** (א, כט), **המהרי"ק** (שורש קכח) ועוד. התוספות מוסיפים שכך עשה רבינו תם בעצמו, ואת הכסף שהיו גובים בני העיר לצדקה לעניים, הוא היה מחלק לשומרי העיר תמורת עבודתם.

על שיטה זו קשה מהגמרא במסכת ערכין (ו ע"ב). הגמרא במסכת ערכין פוסקת, שאם תרמו מנורה לבית הכנסת וכבר לא זוכרים מי תרם אותה, מותר לקחת את המנורה ולהשתמש בה לצורך אחר. כפי שמדגישה הגמרא, אפשר לשנות את ייעוד המנורה רק לצרכי מצווה, אבל לדברי רשות אסור, ומוכח שלא כדברי רבינו תם!

רבינו תם עמד על קושיה זו ותרץ, שרק כאשר הכסף מגיע לאנשי העיר, ניתן לשנות את ייעוד הכסף לצרכי חולין, מכיוון שמי שנותן לציבור כסף, נותן על דעת כך שיעשו איתו מה שרוצים. לעומת זאת, כאשר נודרים לבית כנסת, לא מדובר בתרומה לציבור אלא בתרומה פרטית לצורך מסוים, ולכן במקרה כזה יהיה אסור להשתמש בכסף לצרכי רשות, ובלשונו:

"נראה לרבינו תם דיכולים לשנותו אף לדבר הרשות, אף על גב דאמרין בערכין (ו ע"ב) האי מאן דנדב שרגא לבי כנשתא (מי שתרם מנורה לבית הכנסת) אסור לשנותה לדבר הרשות, הכא שבני העיר משנים את הצדקה שאני, לפיכך מותר לשנותה אפילו לדבר הרשות, וכן היה רבינו תם נוהג לתת מעות הקופה לשומרי העיר, לפי שעל דעת בני העיר נותנים אותם."

ב. שיטת הר"י מיגאש

הר"י מיגאש (ד"ה לעשות), **הרא"ם והי"ד רמה** (ריטב"א ד"ה ורשאין) חלקו על דבריהם. הם טענו, שברגע שהאחרים על הצדקה קיבלו את הכסף, הם זכו בו בשביל העניים. משום כך יהיה מותר לקחת כסף שיועד לתמחוי ולהעבירו לקופת העיר, מכיוון שאחרי הכל שניהם מיועדים לעניים, אבל לצרכים שאינם לטובת העניים אסור לשנות¹ (ועיין תוספות ערכין ו ע"ב).

ראיה לדבריהם הביאו מהמשנה במסכת שקלים (ב, ה) הפוסקת, שאם גבו כסף לצורך עניים או לצורך פדיון שבויים, ונשאר חלק ממנו לאחר השימוש המקורי, אסור לשנות את ייעודו המקורי, ויש לתת גם את שאר הכסף לעני או השבוי עבורו נערכה המגבית. מוכח שאת מותר הצדקה אפשר לתת רק לעניים, ואסור להשתמש בו לצרכים אחרים².

כיצד רבינו תם ושאר הראשונים יתמודדו עם ראייתם? נאמרו בראשונים לפחות שתי תירוצים:

א. **הרא"ש** (א, כט) חילק בין מגבית חד פעמית למטרה מסוימת, לבין כסף שתורמים בדרך כלל לקופת העיר. כאשר עושים מגבית לצורך מטרה מסוימת, אז התורמים נתנו כסף לשם אותה מטרה, ויהיה אסור לשנות ולהשתמש בכסף לצורך אחר (וזוהו המקרה בו עוסקת המשנה בשקלים). לעומת זאת, כאשר תורמים לקופת העיר, תורמים על דעת כך שהאחרים על הקופה יעשו בכסף מה שנראה להם נכון, ולכן מותר לשנות את ייעוד הכסף גם לדברים אחרים, ובלבד שיהיו לצורך הציבור.

ב. **רבינו יונה** (ד"ה ת"ר) תירץ, שהותר לשנות את שנתרם לעניים לצרכי הרשות, רק כאשר אין ברירה ואי אפשר להשיג עוד כסף, אבל אם יש אפשרות להשיג כסף ממקור אחר, ברור שלכתחילה צריך להשתמש בכסף שנאסף עבור עניים, רק לצרכי העניים ולא לצרכים אחרים, ולכן המשנה בשקלים לא התירה לשנות את כספי הצדקה, כיוון שהיו כספים אחרים.

לכן כאשר המשנה בשקלים אומרת שצריך להשתמש במותר הכסף לצדקה, היא מדברת על מצב בו יש אפשרות להשיג כסף לצרכי הרשות ממקום אחר, ולכן הכסף שנשאר מהמגבית מיועד לעניים בדווקא.

¹ יש להדגיש שגם לשיטתם אם במהלך גביית הכסף מציינים שהכסף ילך לצרכי חולין במידת הצורך, מותר לשנות אותו אפילו לצרכי חול.
² כיצד הם יישבו את הגמרא בערכין (שם), שמתירה לקחת את המנורה להשתמש בה לצרכי מצווה שונים מהייעוד המקורי? הרי לשיטתם אסור לשנות צדקה מדבר לדבר! הם תירצו, שתרומת המנורה לבית הכנסת היא תרומה חריגה, שהרי הגמרא במסכת מגילה (כו ע"א) כותבת, שמותר לשבעת טובי העיר (פרנסי הציבור) למכור את בית הכנסת אפילו לצרכי חולין, כך שאין להוכיח מדיני בית כנסת לשאר דברים.

להלכה

להלכה פסק **השולחן ערוך** (יו"ד רנ"ד, ד) כדעת רבינו תם, שמותר לציבור לשנות את הכסף אפילו לדברי הרשות. **הרמ"א** הוסיף בשם **המהר"י וייל** (ס' כו), שאם נותן הצדקה אומר בפירוש שהוא נותן את הכסף למטרה מסויימת, אסור לשנות את ייעוד הצדקה: "רשאים בני העיר לעשות קופה תמחוי, ותמחוי קופה, ולשנותם לכל מה שירצו מצרכי צבור, ואף על פי שלא התנו כן בשעה שגבּו... הגה (= רמ"א): אבל אם פירש הנותן ואמר שיתנו לעניי העיר או לעני פלוני, אין להם לשנות אפילו לתלמוד תורה."

2. אין צורך בכסף

עד כה ראינו, שכולם מסכימים שכאשר נותנים את הכסף למטרה מוגדרת מראש, אסור לשנות את ייעוד הכסף, והמחלוקת קיימת רק כאשר תרמו סתם. מה יהיה הדין במקום שבו תרמו את הכסף למטרה מסויימת, אבל לפני שהספיקו להשתמש בכסף כבר לא היה בו צורך? למשל גבו כסף לפדיון שבויים, ולפני שפדו את השבוי הוא מת. למעשה גם כאן נחלקו הראשונים:

א. **הרשב"א** בתשובה (ד, נה) כתב, שגם אם לא השתמשו כלל בכסף, עדיין צריכים לתת את הכסף לשבוי או ליורשיו. מה סברתו? כפי שראינו במשנה בשקלים, במקרה וגבו כסף לצורך עניים ונותר חלק ממנו, הוא שייך לעניים ולא חוזר לתורמים (והוא הדין אם גבו כסף לצורך פדיון שבויים ונותר כסף, הוא שייך לשבוי או ליורשיו).

טוען הרשב"א, שאין הבדל בין מקרה בו גבו כסף והותירו חלק ממנו, למקרה בו לא השתמשו בכסף כלל. הרי לכאורה גם כאשר גבו לצורך פדיון שבויים, התורמים נתנו רק בשביל הפדיון ולא בשביל שהכסף יילך ליורשי השבוי, ולמרות זאת פוסקים ששאר הכסף עובר ליורשי השבוי. ממילא כמו שפסקו שמותר הכסף מועבר לעני, גם במקרה בו כבר לא היה צורך כלל בכסף שנאסף ולא נעשה בו שימוש, יועבר הכסף לעני או ליורשיו.

מדוע באמת כאשר נותר כסף מהגבייה, הוא לא חוזר לתורמים כפי שהיה ראוי? הרשב"א מסביר, שברגע שנתנו התורמים את הכסף לצדקה והוא הגיע לגבאים, כבר ברגע הנתינה זוכה העני בכסף והוא שייך לו לכל דבר ועניין, לכן ברור שגם אם נשאר כסף או שלא השתמשו בו כלל, עדיין הוא יהיה שייך לעני או לשבוי שעבורו הוא נאסף, ובלשונו:

"שאלת: גבאים שגבו מעות לפדיון שבויים ידוע, ואחר כך שבאו מעות לידם מת אותו שבוי עד שלא נפדה. מה יעשה בהם, של יורשין הם או לא כיוון שלא נפדה? **תשובה:** דבר ברור הוא דלירשין הם מהמשנה דשקלים ששנתה מותר שבוי לאותו שבוי, מותר המת ליורשיו. ותמה אני אם יש חולק בדבר הזה, דהא טעם הדבר משום דמשעת גוביינא זכו לו גבאין (= שמשעת הגבייה זכו בשביל העני). ומה לי נפדה ולא הוצרך להם מה לי מת ולא הוצרך?!"

ב. **הרא"ש** (כלל לב, ו) חלק על הרשב"א. הוא דן במקרה, שאמא נתנה לקהילה סכום כסף גדול כדי שיפדו את ביתה מהישמעלים שחטפו אותה. עוד לפני שהספיקו לפדות אותה התברר, שבמהלך השנים היא התחתנה עם ישמעאלי, הולידה לו ילדים, ולא רוצה לחזור. האם תובעת את כספה בחזרה כי אין בו צורך, ואילו הקהילה דורשת שישתמשו בכסף לפדות שבויים אחרים.

הרא"ש פסק, שמכיוון שלא השתמשו כלל בכסף הוא חוזר לתורם, ובמקרה זה, לאמה של הנערה. הוא כתב שאין להשוות בין המקרה של המשנה בשקלים למקרה הזה, מכיוון שבמשנה בשקלים מדובר שהשתמשו בחלק מהכסף, לכן לא מחזירים את הכסף לתורמים, לעומת זאת כאשר לא השתמשו בכסף בכלל, ברור שהוא חוזר לתורמים.

מה סברתו? מדבריו משמע, שהחילוק הוא בדעתם של בני האדם. כלומר, כאשר אנשים תורמים כסף לצדקה, הם מעלים על דעתם שלא יצטרכו את כל הכסף שגבו, והכסף הנוותר ישתמשו בו לצרכים אחרים. לעומת זאת כאשר לא השתמשו בכסף כלל, ברור שלא על דעת כך התורמים נתנו את הכסף, ולכן צריך להחזיר להם אותו חזרה (וכן כתב **באור זרוע** הל' צדקה ס' ז).

להלכה

להלכה **השולחן ערוך** (יו"ד רנ"ג, ז-ח) הביא את שתי הדעות, אך הכריע לבסוף כדעת הרא"ש, שאם השתמשו בחלק מהכסף אז הוא שייך לעני או לשבוי, אבל כאשר לא השתמשו בכסף כלל הוא חוזר לתורמים, והסכים איתו **להלכה הרמ"א**, ובלשונו:

"ו. עני שגבו לו להשלים לו די מחסורו והותירו על מה שצריך, המותר שלו. ואם גבו לעניים סתם והותירו, ישמרו לעניים אחרים. ז. מעות שגבו לפדיון שבוי, ומת קודם שנפדה, יש מי שאומר שהם של יורשיו (=רשב"א), ויש מי שאומר שלא זכו בהם יורשיו (=רא"ש), ולזה הדעת נוטה בזמן הזה, דאמדין דעתייהו (שאומדים את דעתם) שלא התנדבו על דעת כך."

אמנם יש לסייג את הדברים: אם בשביל לאתר את התורמים כדי להחזיר להם את הכסף או בשביל לממן את דמי המשלוח, יצטרכו לבזבז חלק ניכר מהכסף, פסק **הרא"ש** (שם), שעדיף שישתמשו בכסף למטרה דומה שלשמה נתרם הכסף מלכתחילה.

דין הכסף שהוחזר

אם כן נפסק להלכה, שבמידה ולא השתמשו בכלל עם הכסף הוא חוזר לתורמים. מה דין הכסף? האם התורמים יכולים להשתמש בו לצרכי חולין, או שבגלל שהם התכוונו לתת אותו לצדקה, גם אם הוא חוזר אליהם הם חייבים להשתמש בו לצדקה?

א. **האור זרוע** טען (הל' צדקה ס' ז), שמכיוון שהכסף הופרש לצדקה, הוא הוקדש לצורך זה. משום כך, לא זו בלבד שאסור להשתמש בכסף לצרכי חולין, אסור להשתמש בכסף לצדקה ברמה פחותה ממה שהתכוונו מלכתחילה, מכיוון שבכהאי גוונא התורם מוריד את הכסף מקדושתו. לכן אם תרמו את הכסף להשיא יתומה, צריך בכסף שהוחזר להשיא יתומה או לקיים מצווה גדולה מכך.

ב. **רבינו שמחה** (מובא באור זרוע) חלק וכתב, שרק כאשר מפריש הצדקה נתן את הצדקה לצורך פדיון שבויים, ולא אמר שהוא רוצה לפדות את איש פלוני, אז הוא חייב לתת את הכסף שחזר אליו לפדיון שבויים. אבל אם הוא ייחד את הכסף לפדיית איש פלוני, אז כאשר אין צורך לפדות אותו הכסף הופך להיות חולין, והוא יכול לעשות איתו מה שהוא רוצה.

שבת שלום! קח לקרוא בשולחן שבת, או תעביר בבקשה הלאה שיעוד אנשים יקראו...